

---

# Definities van werkloosheid en analyseproblemen

I. P. Spruit

*'Als je werkloos wordt verander je van een mens in een economisch probleem en niemand vraagt wat er met die mens gebeurt die werkloos geworden is'.*

Een werkloze

## 1. Inleiding

Twee aspecten beheersen welhaast volkomen de openbare discussie over werkloosheid: de economische problematiek ervan en de beheersbaarheid van de sociale voorzieningen. Met het werkloosheidscijfer in de hand en het financieringstekort achter de hand worden zelfs vergelijkingen gemaakt met de crisisjaren. Onterecht, zeker in maatschappelijke zin, want de samenstelling van de beroepsbevolking, de samenstelling van de categorie werklozen en het stelsel van sociale voorzieningen zijn niet vergelijkbaar met de situatie in de jaren dertig. Wat de huidige werkloosheid echter maatschappelijk betekent is niet bekend en de wetenschappelijke belangstelling ervoor is opvallend afwezig. Niet alleen de openbare discussie, maar ook de wetenschappelijke activiteit en het stereotiep maatschappelijk denken zijn gecentreerd rond de economische en financiële aspecten. Zolang dit betrekking heeft op de ratio *werkloosheid* en het *werkloosheidscijfer* is dat consistent. Het zijn statistische, abstracte begrippen, gecreëerd en verzameld ten behoeve van de overheidsadministratie en het economisch beleid. Anders ligt het wanneer het gaat om *werklozen*, per definitie een maatschappelijke categorie, waarover eveneens veel gepraat wordt, maar waarvan navrant weinig bekend is.

Van rond de 60 titels die men over dit onderwerp (internationaal) kan vinden, is een belangrijk deel gericht op de arbeidsmarktproblematiek en de beheersing van de sociale voorzieningen, een deel literatuuroverzicht en het overige voor het merendeel vrij kleine onderzoeken van explorerende aard<sup>1</sup>. Wat betreft de aandacht van de sociale wetenschappen voor werklozen is vergelijking met de jaren dertig gerechtvaardigd.

*Vragen.* Centraal in dit artikel staat de vraag wat het verschil in betekenis is tussen denken over *werkloosheid* als economisch probleem en *werkloos zijn* als individuele ervaring en maatschappelijk verschijnsel, en welke gevolgen een economisch-bestuurlijke benaderingswijze kan hebben voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Eerst worden verschillende opvattingen over het behoren tot de categorie

werklozen weergegeven. Daarna wordt het verschil tussen denken over werkloosheid als economisch en als sociaal verschijnsel bediscussieerd, omdat dit belangrijke analytische consequenties kan hebben.

In zijn rede in 1969 wees Philipsen<sup>2</sup> erop dat de tendens universa te kiezen op basis van geografische, bestuurlijke indelingen leidt tot oppervlakkig onderzoek omdat zulke indelingen de condities bepalen voor de reikwijdte van de resultaten. Condities die *niet* bepaald worden door onze onderzoeksvragen zelf, door de verbanden of theorie waarnaar we zoeken, zegt hij, blijken meestal ongeschikt om onze vragen te bestuderen: 'de uitspraken die [men] kan doen ten behoeve van theorievorming specificeren de condities waaronder verbanden gelden'<sup>3</sup>. 'Er zijn voorbeelden te over welke aantonen dat die condities zich gewoonlijk slecht in een geografisch, bestuurlijk kader laten persen'<sup>4</sup>. In 1970 illustreert hij dit nogmaals aan zijn onderzoek naar ziekteverzuim<sup>5</sup>.

Na het presenteren van de opvattingen over werkloosheid en werkloos-zijn wordt ingegaan op de gevolgen hiervan voor het type onderzoeksresultaten dat men kan vinden; tevens wordt ingegaan op het belang van alternatieve condities. Tenslotte wordt ingegaan op de vraag wat de betekenis is van het werkloos-zijn voor de individuele leden van de samenleving: kunnen aan het werkloos-zijn kenmerkende eigenschappen worden onderscheiden?

## 2. Het definiëren van werkloos-zijn

De eerste vraag die zich dan aandient is: wie zijn er werkloos ofwel, wie worden beschouwd als werklozen en wie niet? Aangezien werklozen een administratieve categorie vormen is dat antwoord in de overheidsopvattingen gekleurd door het dominante economisch-bestuurlijke denken over werkloosheid. De samenleving en onderzoekers hebben *geen* eenduidig economisch-bestuurlijke doelen om werklozen te identificeren. Zij blijken dan ook uiteenlopende opvattingen te hebben over wie tot de werklozen behoren. De overheidsdefinitie is kennelijk niet voldoende om te voldoen aan de behoefte mensen te kunnen duiden naar werkloze-status en -rol, om inzicht te krijgen in waarden, normen en gedragspatronen die erdoor kunnen veranderen.

*Opvattingen over het behoren tot de categorie werklozen bij onderzoekers.* Sommige onderzoekers expliciteren niet wie zij tot de categorie werklozen rekenen. Anderen kiezen voor een eigen definitie van wie wel en niet werkloos zijn, veelal samenhangend met het doel van het onderzoek. Zo kan men de WAO'ers (arbeidsongeschikten op basis van de Wet Arbeids Ongeschiktheid) erbij insluiten en de 'ongeschikten' of 'onbemiddelbaren', die bij het arbeidsbureau staan ingeschreven, uitsluiten. Men kan niet-ingeschreven vrouwen insluiten en mannen die gedwongen met vervroegd pensioen gingen uitsluiten, etc.

Exemplarisch is een bespreking van enkele onderzoeken door Hamaker in 1973. Sprekend over een van de weinige onderzoeken (van Van Wezel) waarbij een grote populatie is onderzocht, waardeert hij dat dit resultaten oplevert die voor 'de' werklozen gelden<sup>6</sup>. Wie zijn echter 'de' werklozen? Er blijkt een impliciete aanname te bestaan dat sommige werklozen meer werkloos zijn dan anderen, dat er werklozen zijn die het beeld van 'de' werklozen vertekenen. Eerder schreef Hamaker namelijk over een ander onderzoek: 'zeer zorgvuldig heeft Houben zijn onderzoekspopulatie *gezuiverd* van categorieën, die mogelijk een *vertekenend* beeld zouden kunnen geven'<sup>7</sup>. Deze opmerking heeft niet ten doel afbreuk te doen aan de kwaliteit van Hamakers artikel, maar geeft in enkele zinnen een uitstekend voorbeeld van de intensiteit waarmee het stereotiep denken over werkloosheid is doorgedrongen. Ook onderzoekers zijn immers leden van de samenleving. De vraag is in hoeverre dit onze waarneming vertekent en wij in onderzoekspopulaties belangrijke variabelen over het hoofd kunnen zien of fouten kunnen maken door de onderzoekspopulatie ten onrechte te homogeen of te heterogeen te maken<sup>8</sup>. Dit kan duidelijk worden gemaakt wanneer we nog even bij het onderzoek van Houben stil blijven staan. Hij wilde onderzoeken wat de psychische en sociale gevolgen van werkloosheid zijn<sup>9</sup>. Van de ingeschrevenen bij het arbeidsbureau die hij wilde onderzoeken, liet hij onder andere de 'minder geschikten' buiten zijn steekproef. Hij wilde namelijk bereiken dat: 'in de onderzoekspopulatie zij opgenomen werden, waarvan *voorshands aangenomen kon worden* dat voor hen de werkloosheid een probleemsituatie schept'<sup>10</sup>. Op welke *gronden* echter *voorshands* besloten kon worden dat werkloosheid voor sommigen een probleem was en voor anderen niet (zelfs zo weinig dat zij niet onderzocht hoefden te worden) blijft niet alleen onbeantwoord, het wordt zelfs niet gevraagd. In de tijd dat Hamaker en Houben hun stukken schreven werd deze keuze als legitiem beschouwd, ze kwam ook tot uiting in de overheidsopvatting van werkloosheid en werd niet aangevochten. Men onderzocht zogezegd de 'echte' werklozen.

Tot die 'echte' werklozen behoorden niet degenen die door de inschrijvende ambtenaar van het Gewestelijk Arbeidsbureau waren ingedeeld bij de 'minder geschikten', een categorie waarvan geen sluitende definitie bestaat en waarvoor de toekenning op vrij arbitraire wijze tot stand komt<sup>11</sup>. Een categorie die toentertijd ook letterlijk niet geteld werd, maar die in 1981 17% van de werklozen bleek uit te maken. Het zijn mensen voor wie de kans op indeling in deze categorie niet alleen afhankelijk is van persoonskenmerken, maar ook van fluctuaties op de arbeidsmarkt (6, 11). Zij zijn veelal langdurig werkloos. Waarom zouden mensen die volgens een ambtenaar van het Arbeidsbureau op slecht omschreven gronden 'minder geschikt' zijn voorshands minder problemen hebben dan mensen die bijvoorbeeld één maand werkloos zijn?

In een langzame opbouw van kennis worstelen echter niet alleen onderzoekers

met de vraag wie nu eigenlijk werkloos zijn en wie niet, wat de verschillende betekenissen van werkloosheid kunnen zijn en hoe deze in de tijd en voor onderscheiden populaties kunnen wisselen. De overheid, en met name het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid dat de werklozen telt, heeft weliswaar per tijdsperiode slechts één definitie, maar die wisselt zo vaak en zo snel dat deze evenwel problemen oproept als zij oplost.

*Opvattingen over het behoren tot de categorie werklozen bij de overheid.* Lang niet iedereen die werk zoekt is werkloos, maar evenmin zijn al degenen die werkloos zijn 'officieel' werkloos, in die zin dat ze worden opgenomen in de statistieken en worden meegeteld in het werkloosheidscijfer. In een recente publikatie van de OECD (Organization for Economic Cooperation and Development)<sup>12</sup> kunnen we uit de officiële definitie van werkloosheid, zoals deze in Nederland gehanteerd wordt, opmaken aan welke eisen men dient te voldoen: 1. als werkzoekende werkloze bij een arbeidsbureau ingeschreven staan; 2. een werkweek van minimaal 25 (in 1983 20 uur) zoeken; 3. op de teldatum beschikbaar zijn; 4. naar het oordeel van het arbeidsbureau bemiddelbaar zijn. Bij herdruk in 1983 zal de OECD deze definitie moeten herzien (met name het 4e punt is dit keer gewijzigd), omdat in Nederland tot invoering van een nieuwe *telregel* is besloten. Vanaf januari 1970 is dit de *vijfde* keer dat een nieuwe wijze van tellen drastisch invloed heeft op het aantal werklozen dat (statistisch) onder ons verkeert (i). Hierbij is dan nog niet inbegrepen de sinds 1970 drie keer veranderde beschikking schoolverlaters (ii). Deze heeft ook invloed op de omvang van de (ingeschreven) werkloze populatie. Het recht op uitkering (een belangrijke reden om zich als werkzoekende te laten inschrijven) is namelijk gekoppeld aan het afhankelijk zijn van de arbeidsmarkt. Ook de erkenning daarvan is door de overheid in regels vastgelegd.

Veelal volgen definitieveranderingen onder druk van 'de' maatschappelijke realiteit. Er is dus een continu proces van het vertalen van een waargenomen maatschappelijke realiteit in een officiële definitie van werkloosheid, die op zijn beurt weer (gedeeltelijk) een nieuwe sociaal-economische realiteit schept.

Waarom vallen sommige werklozen binnen en anderen buiten de definitie? De overheid heeft weliswaar één definitie tegelijkertijd van werkloosheid en deze is duidelijk omschreven (hoewel moeilijk te bemachtigen), maar dat wil niet zeggen dat die niet tamelijk willekeurig is.

Het meest duidelijke voorbeeld daarvan is de meer-bediscussieerde verborgen werkloosheid in ziekte en WAO<sup>13</sup>, in vervroegde pensionering en (om)scholing. Maar het geldt ook in het algemeen. Zo is er nauwelijks iets bekend van de grote categorie mensen die wél werk zoekt, maar zich niet in laat schrijven bij het arbeidsbureau. In 1977 bleek uit de arbeidskrachtentelling van het CBS dat er van

de 298.000 werklozen 94.000 niet stonden ingeschreven en dus officieel niet werkloos waren. Omgerekend naar 1981 zou dit betekenen dat er, naast de 385.290 officiële werklozen nog zo'n 135.000 niet geregistreerde werklozen bij zouden komen<sup>14</sup>. Het criterium om hen niet te tellen is uitsluitend hun inschrijfgedrag. Het is niet dat zij minder hevig werk zoeken of minder hevig werk wensen, want men wéét helemaal niet of ingeschreven werklozen hierin verschillen van niet-ingeschreven werklozen.

De redenen om zich wel of niet te laten inschrijven zijn, voor zover dat bekend is, negatieve redenen van ongelijke aard. Als men van een uitkering wegens werkloosheid afhankelijk is, laat men zich inschrijven omdat men anders het recht op uitkering verspeelt. Wanneer men niet van een uitkering afhankelijk is, of wanneer men afhankelijk is van een uitkering waarvoor inschrijving niet verplicht is (bijvoorbeeld de Algemene Bijstandswet: ABW; de Algemene Weduwen en Wezen Wet: AWW; de Wet op de Arbeids Ongeschiktheid: WAO), laat men zich vaak niet inschrijven. De reden daarvoor is niet enigerlei samenhang tussen uitkeringsrecht en het zoeken van werk, zoals bij degenen die wel geregistreerd zijn, maar vaak het simpele feit dat men geen hoge verwachtingen koestert over de bemiddelende kwaliteiten van het Gewestelijk Arbeids Bureau. Terwijl enerzijds de kans op 'erkenning' van het werkloos-zijn dus in belangrijke mate gekoppeld is aan het stelsel van sociale zekerheid, speelt de sociale zekerheid anderzijds geen rol in de overheidsdefinitie van werkloosheid. Zo wordt (vanaf 1983) degene die volgens de classificatie van het arbeidsbureau 'permanent voor alle werk ongeschikt' is, meegeteld in het werkloosheidscijfer, onafhankelijk van het feit of deze persoon toevallig in de WAO is of niet. Sterker nog, dat is bij de arbeidsbureaus, en dus bij de tellers, niet bekend want dit hoeft niet te worden geregistreerd. Zo is dus enerzijds niet bekend hoeveel WAO'ers tevens werkloos zijn en anderzijds is niet bekend hoeveel werklozen die onder 'de handicapcodering' vallen in de WAO (of Algemene Arbeidsongeschiktheids Wet: AAW) zitten.

Werklozen, uitkeringsgerechtigden, werkenden en geen betaalde arbeid zoekende huisvrouwen vallen soms binnen, soms buiten de categorie werklozen. In hoeverre enerzijds in het werkloosheidscijfer en tellingen van het aantal WAO'ers, bijstandstrekkers (ABW'ers) en andere uitkeringsgerechtigden dubbeltellingen zitten is niet bekend (iii). Anderzijds is bekend dat het aantal werklozen met een uitkering niet altijd gelijk is aan het aantal werklozen dat, gemeten aan de werkloosheidsduur, op zo'n uitkering aanspraak kan maken. Zo waren er in 1981 128.000 werkloze mannen (exclusief schoolverlaters) die minder dan een half jaar werkloos waren en dus in principe recht op WW hadden. Daarvan hadden echter slechts 73.000 (= 57%) een wachtgeldregeling of een WW-uitkering<sup>15</sup>. In dat jaar waren er (exclusief schoolverlaters) 45.000 vrouwen die korter dan een half jaar werkloos waren. Van hen kregen er 25.900 (= 58%) een WW-uitkering.

Er zijn voor een onderzoeker echter meer condities die de empirische samenhang tussen uitkeringsrecht en erkenning van werkloos-zijn beïnvloeden. De samenstelling van zowel de categorie werklozen als de categorie werkenden wordt erdoor beïnvloed. Zo zijn er bijstandsvrouwen (ABW-uitkering) die niet werkzoekend zijn: huisvrouwen. Er zijn bijstandsvrouwen die wél werk zoeken en zijn ingeschreven: werklozen. Soms zijn zij dit omdat zij inderdaad per se willen werken, soms omdat zij menen dat het nodig is voor hun recht op uitkering (verwarring met de Rijksgroepsregeling: de RWW, die in de volksmond ook: 'de bijstand' heet). Er zijn ook bijstandsvrouwen die werken (en het grootste deel van hun loon afdragen aan de bijstandsverlenende instantie): werkende vrouwen. Er zijn dus werkloze vrouwen, in loondienst werkende vrouwen en niet-werkloze huisvrouwen, in dezelfde uitkeringsomstandigheid.

Zo zijn er ook 'niet-werkende', wel-werkende en werkloze weduwen; niet-werkende, wel-werkende en werkloze WAO'ers. Dit betekent dat er in het percentage werklozen (en werkenden) een deel 'andere' uitkeringstrekkers zit. Het betekent echter ook dat het werken zowel als het werkloos-zijn een vermoedelijk totaal verschillende inhoud heeft voor werklozen en voor werkenden, maar ook voor verschillende werklozen binnen de categorie werklozen en voor verschillende werkenden binnen de categorie werkenden. Wil een onderzoeker vergelijkend onderzoek doen onder werkenden en werklozen, wat voor consequenties heeft dan zo'n gegeven? In hoeverre mogen, om maar een categorie te noemen, de 'bijstands-huisvrouwen' dan buiten de vergelijking blijven? Het is niet onvoorstelbaar dat, naar beleving en gedrag bijvoorbeeld, het een groot verschil uitmaakt of men werkloos is geworden omdat men ontslagen werd, of doordat men gescheiden is en (omdat de kinderen ouder dan 12 jaar zijn) van een uitkering afhankelijk werd waarbij men verplicht was zich in te schrijven als werkzoekende. Zo kan het ook een groot verschil uitmaken of men (na arbeidsongeschikt te zijn geworden en zich al of niet omgeschoold te hebben) als WAO'er weer werkloos wordt doordat men zich inschrijft, of dat men bijvoorbeeld werkloos wordt omdat men zelf ontslag neemt.

Zo kunnen ook andere mensen die in dezelfde situatie verkeren al dan niet tot de werklozen gerekend worden, afhankelijk van het feit of zij zich bij- of omscholen in een dagopleiding of een avondopleiding, afhankelijk van de opzegtermijn van een tijdelijk baantje, het aantal uren dat men werkt en of men dat baantje naast een andere baan wil behouden of niet.

De overheidsdefinitie van *werkloosheid*, op basis waarvan de categorie *werklozen*, de mensen die *werkloos-zijn*, is samengesteld, is dus ten aanzien van een aantal condities vrij willekeurig. De gronden waarop een onderzoeker zal moeten beslissen hoe hij zijn universum samenstelt, zullen andere moeten zijn dan die van de overheid en hoeven dus niet zonder meer gelijk te lopen aan de formele definitie van *werkloosheid*.

*Opvattingen in de samenleving over wie tot de werklozen behoren.* Ook in de samenleving blijken de opvattingen over wie werkloos is en wie niet nogal uiteen te lopen. Dit is van belang wanneer de onderzoeker de 'definitie' van het al niet werkloos-zijn van de respondent wil laten afhangen. Zoiets is het geval bij onderzoek onder een bredere populatie dan alleen werklozen, of in een omnibus-enquête, waaruit men de werklozen selecteert op basis van hun antwoorden op vragen over werken of werkloos-zijn.

In een verkennend onderzoek met open vragen<sup>16</sup> bleken in Leiden onder 47 mensen (iv) minstens negen verschillende opvattingen te leven over het al dan niet werkloos-zijn. Enkele voorbeelden hiervan zijn mensen die werkzoekend waren zonder ingeschreven te staan, en zich al dan niet als werkloze beschouwden en zich daarnaar gedroegen. Mensen die een WAO-uitkering hadden, ingeschreven stonden bij het GAB, en zich soms als werkloze, soms als zieke beschouwden. Mensen die werk hadden via de WV (werkverruimende)-Maatregel en zich even vaak als werkende, dan wel als werkloze beschouwden. Er waren mensen die afhankelijk waren van een uitkering die niet aan de werkloosheid gekoppeld was en zich daardoor wel óf niet werkloos voelden (onafhankelijk van het feit of men daarnaast betaalde beroepsarbeid verrichtte). Er waren mensen die afhankelijk waren van een werkloosheidsuitkering, doch zichzelf als (slecht betaalde) werkende beschouwden.

Deze voorbeelden betreffen het werkloos-zijn van de respondent zelf. Ook of men vrienden of kennissen als werkloos beschouwde kon nogal wisselen. Zo was het opmerkelijk dat vrouwelijke kennissen zelden of nooit als werkloos beschouwd werden als zij geen werk hadden. Ging het daarentegen over mannelijke kennissen, dan kon iedereen die geruime tijd overdag thuis was als werkloze worden beschouwd. Zelfs ten aanzien van mensen die men goed kende maakte men soms wel, soms geen onderscheid tussen 'zieken' (WAO'ers met zichtbare handicap of ziekte) en werklozen.

Het blijkt dus dat de mening over wie men wel of niet tot de werklozen moet rekenen, bij onderzoekers, overheid en leden van de samenleving nogal uiteen loopt, zowel bij elke categorie onderling als ten opzichte van elkaar. Deze verschillen hangen samen met de kenmerken van werkloosheid die men relevant vindt en de condities die daarmee samenhangen. Daarom hebben de verschillen in criteria om mensen tot werklozen te rekenen niet alleen invloed op de omschrijving van degenen die tot de categorie werklozen behoren, maar ook op factoren die relevant zijn voor het bestuderen van werkloosheid als economisch verschijnsel of werkloos-zijn als maatschappelijke verschijnsel.

### 3. Kenmerken van werklozen en werkloosheid

Doordat kenmerken van het economische begrip *werkloosheid* toegepast zijn op

het werkloos-zijn ontstaan problemen met het relateren van statistische data aan de empirie. De kennis over werklozen is bovendien oppervlakkig en de relevantie ervan gedeeltelijk onduidelijk en gedeeltelijk een artefact van het enten van sociaal-wetenschappelijke vraagstellingen op economische overheidsdefinities, die op hún beurt weer gebaseerd zijn op administratieve ('boekhoudkundige') categorieën. Wat dit betekent voor onderzoek en de kennis die men daarmee kan verzamelen kan worden toegelicht door 'conventionele' analyses (gebaseerd op het begrip werkloosheid) te vergelijken met enkele nieuwe benaderingen waarin dit vertrekpunt is losgelaten.

*Conventionele benaderingen.* De kennis van werklozen komt voort uit statistische analyses van bestanden, die steeds een momentopname representeren van de werkloosheid. Door de GAB's worden hiertoe van dag tot dag werklozen geregistreerd, waarbij tevens een aantal demografische kenmerken wordt verzameld die regelmatig door het ministerie van sociale zaken worden gebundeld en gepubliceerd. Een uiterst beknopte, recente samenvatting daarvan geeft Vissers. Hij somt als volgt op wie door de werkloosheid vooral worden getroffen: – Jongeren, meisjes nog sterker dan jongens, die tot de arbeidsmarkt toetreden; – gehuwde vrouwen die zich, al dan niet geregistreerd, te massaal aanbieden (*sic!*); – algemeen opgeleiden en degenen met een niet-technische beroepsopleiding; – laaggeschoolden die in de concurrentiestrijd met hoger opgeleiden de zwakste papieren hebben. Dit geldt bij uitstek voor buitenlanders en Surinamers; – ouderen die als gevolg van een tijdelijke recessie blijvend werkloos worden. Dit geldt in het bijzonder voor degenen die vanuit inkrimpende bedrijfstakken werkloos worden<sup>17</sup>.

Opmerkelijk is overigens dat in de officiële statistieken de factor burgerlijke staat niet in de analyses wordt betrokken. Toen met het Leidse onderzoek werd begonnen was dan ook niet verwacht dat onder de werkloze mannen met een administratief beroep, zeker in de gezochte leeftijdscategorie van 30-50 jaar, bijna de helft ongetrouwd zou zijn. Overigens bleek uit dit onderzoek ook niet dat *gehuwde* vrouwen speciaal zwaar getroffen zijn zoals Vissers doet vermoeden (v). Het is alleen al op zichzelf uiterst intrigerend dat in een bepaalde beroepscategorie de helft van de werkloze mannen nooit gehuwd is (vi). Gezien echter ook de vigerende veronderstelling dat een dalend gezinsinkomen het aanbod van (gehuwde) vrouwen op de arbeidsmarkt zou doen toenemen, is het verwonderlijk dat de factor burgerlijke staat niet in de analyses betrokken wordt.

Een groter probleem is echter dat het vrij onduidelijk is welk belang deze kenmerken van het werklozenbestand hebben voor de betekenis van het werkloos-zijn. Werkloos-zijn is een weinig stabiel gegeven en zelfs de kwantitatieve weergave van de werkloosheid is ongelijk aan het aantal werklozen. Er zijn jaarlijks veel meer inschrijvingen dan er werklozen zijn. Zo waren er in 1981



bijvoorbeeld 879.000 inschrijvingen bij het GAB en 690.000 uitschrijvingen. Aan het eind van het jaar waren er 385.290 werklozen, waarvan 70.000 (= 18%) een jaar of langer waren ingeschreven (in 1982 was dit percentage opgelopen tot 27%).

Een gestage stroom publikaties getuigt ervan dat het vertalen van werkloosheid naar de empirie niet gemakkelijk is<sup>18</sup>. Illustratief door zijn bondigheid is Snelting's term voor werklozen, waar hij zegt: 'ook als de werkloosheid gelijk blijft is er sprake van een *vlottend bestand*. Er is sterke wisseling in de personen die van het werklozenbestand deel uitmaken'<sup>19</sup>. Deze 'karakterisering' komt voort uit de huidige problematiek in de arbeidsmarkt-analyses, eveneens door Snelting samengevat: 'de laatste jaren wordt in commentaren op de werkloosheidscijfers in toenemende mate de nadruk gelegd op het feit dat deze een *moment-opname representeren in een dynamisch proces van in- en uitschrijvingen*'<sup>19</sup>. Werkloosheid heeft veel meer een procesmatig dan een statisch karakter, zowel als sociaal-economisch verschijnsel als voor de meeste getroffen individuen. Doordat de meer statische bestand-analyses niet voldoen, verschuift de wetenschappelijke aandacht naar proces-analyses, wat in het aangehaalde artikel, wordt benadrukt.

De statische benadering van werkloosheid beïnvloedt de aard van onze kennis over werklozen. Dit komt omdat met het concept werkloosheid een aantal 'gevestigde analyse-eenheden', zoals Van Voorden<sup>20</sup> het noemt, verbonden zijn (vii). Hieruit zijn probleemvelden geconstrueerd, waarvan belangrijke zijn: de aansluitingsproblemen tussen vraag en aanbod ofte wel de arbeidsdeelmarkten (het probleem van de onderling onuitwisselbare beroepen), de 'zwakke groepen' zoals vrouwen – jeugdigen – buitenlanders en langdurig werklozen, de regionale werkloosheid die in percentages van de afhankelijke beroepsbevolking in sommige gebieden hoger is dan in andere (bijvoorbeeld Groningen, Limburg). Deze probleemvelden vindt men merendeels ook terug in de aandacht die er beleidsmatig aan wordt gegeven en ze zijn te herkennen in opvattingen van onderzoekers, zoals bijvoorbeeld bij Vissers.

*Ontsnappingen aan de gevestigde analyse-eenheden.* Er zijn echter signalen dat deze probleemvelden artefacten zouden kunnen zijn van de wijze waarop de gegevens geaggregeerd zijn. In 1980 is door het SCP (Sociaal Cultureel Planbureau) een interessante poging gedaan greep te krijgen op fictie en realiteit in het begrip jeugdwerkloosheid. 'Beschouwingen over jeugdwerkloosheid ... roepen ... een beeld op van een bijzonder werkloosheidsprobleem, dat als uitzonderlijk ernstig beschouwd moet worden ... (en waarvoor) .. dan ook extra beleidsinspanningen nodig zijn'<sup>21</sup>. Zij vergelijken systematisch de werkloosheid van jongeren en ouderen, vooral wat de kwalitatieve aspecten betreft, de negatieve gevolgen voor individu en samenleving. Het SCP concludeert dat er echter geen steekhoudende argumenten zijn om jeugdwerkloosheid als iets bijzonders te beschouwen.

Het belangrijkste argument daarvoor is dat jeugdwerkloosheid grotendeels kortdurende werkloosheid is. Het percentage jongeren, met name schoolverlaters, is weliswaar relatief hoog onder de werklozen, maar zij vormen het grootste percentage kortdurend werklozen, terwijl het percentage langdurig werklozen stijgt met de leeftijd. Het eindigt tenslotte met 50% langdurig werklozen bij vrouwen vanaf 55 jaar en bij mannen vanaf 60 jaar. Het SCP moet zelfs constateren dat speciale analyse van jeugdwerkloosheid ten behoeve van prognoses niet mogelijk is. Dit komt enerzijds door het ontbreken van relevante gegevens, maar anderzijds door problemen die inherent zijn aan het begrip. Jeugd is tijdbegrensd en elk jaar verlaat een aantal jeugdigen de categorie werkloze jongeren simpelweg omdat zij de leeftijd bereiken dat zij bij de overige werklozen geteld worden. Het SCP meent dan ook dat: 'de brede categorie jeugd te weinig specifiek begrensd (is) om haar als geheel tot (een) speciale groep te rekenen'<sup>22</sup>. Er wordt echter niet getwijfeld aan de zinvolheid van de gevestigde analyse-eenheden als zodanig, want het SCP meent dat ethnische minderheden, gehandicapten, werklozen met psychische problemen en werklozen in gebieden met een ongunstige marktsituatie wèl speciale groepen zijn (zonder dit nader te beargumenteren).

Van Voorden verlaat, een jaar later, meer fundamenteel de gevestigde analyse-eenheden en werpt nieuw licht op de probleemgroep buitenlanders en de regionale probleemgebieden. Dwars door de bestaande verbanden heen wijst hij op tot dan onontdekt gebleven probleemgebieden: de oude wijken in grote steden. Zijn analyse werd mogelijk doordat in de gemeente Rotterdam het initiatief genomen werd de werkloosheid per wijk vast te stellen. 'De concentratie van werkloosheid doet zich voor in een gebied dat tevens wordt gekenmerkt door slechte woonomstandigheden en een tekortschietend voorzieningenniveau', schrijft hij<sup>23</sup>. Daarmee staat werkloosheid in één zin, meer dan in menig andere analyse, in een maatschappelijke context en werkloos-zijn wordt onderdeel van een bredere leefsituatie. We kunnen ons er zelfs mensen van vlees en bloed bij voorstellen in plaats van stereotypen. Daarnaast blijkt het feit of men woonachtig is in een achterstandswijk of niet, van grotere betekenis te zijn dan het feit of men Nederlander of migrant is. Ook bij controle van de factor leeftijd blijkt de werkloosheid in deze stadsdelen onevenredig hoog. Van Voorden meent dan ook dat 'de samenhang tussen woonomgeving en arbeidsmarktpositie een duidelijke indicatie is voor gettocultuur'<sup>24</sup>.

Gezien de neiging om werkloosheid regionaal uit te drukken in percentages van de afhankelijke beroepsbevolking, waarbij Noord- en Zuid-Holland er relatief gunstig afkomen, kan de omvang van dit probleem makkelijk onderschat worden. In absolute cijfers echter vindt men de meeste werklozen in de randstad. Het aantal werklozen in de stad Rotterdam ligt bijvoorbeeld boven dat van de provincie Groningen. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag samen vindt men 20% van alle werklozen in Nederland. Daarenboven wonen migranten sterk geconcen-

treerd in grote steden, is de inschrijvingsduur daar gemiddeld langer en is het aandeel minder-geschikten hoger. Valkenburg<sup>25</sup> signaleert uit verkennend onderzoek eveneens een groter aandeel minderopgeleiden en noemt de steden een toevluchtsoord voor lagere inkomensgroepen met geringe neiging tot mobiliteit.

*Vergelijking van 'conventionele' en 'moderne' benaderingen.* Wanneer deze laatste resultaten vergeleken worden met resultaten uit studies met gevestigde analyse-eenheden, blijkt dat bijvoorbeeld analyse van de 'jeugdwerkloosheid' minder mogelijkheden biedt en minder informatie kan opleveren dan een beschrijvende analyse van geografisch omschreven sociale groeperingen. De informatie is niet alleen uiterst beleids-relevant (op wrange wijze onderstreept door de stembusuitslagen van 1982), maar levert tevens een schat aan sociaal-wetenschappelijke aanknopingspunten op. Werklozen zijn geen sociale groep in de zin dat zij zich met elkaar verbonden voelen en er sociale interactie tussen hen plaatsvindt, zoals blijkt uit schaarse literatuurgegevens<sup>16 26</sup>. Werklozen zijn een statistische categorie, niet gevormd door de leden zelf, maar door statistici, overheid of wetenschap. Er zijn geen aanwijzingen dat het werkloos-zijn een dermate dominante factor is dat deze de betekenis van andere factoren in deze pluriforme categorie overheerst. Dit betekent dat een onderzoeker zich altijd zal moeten afvragen in hoeverre het ten opzichte van zijn probleemstelling relevant is om werklozen te beschouwen als één homogene populatie. Hij zal zich moeten afvragen in hoeverre gegevens die over de categorie werklozen verzameld worden vanuit de werkloosheidscijfers een goede leidraad vormen voor de keuze van onderzoekseenheden, zodat gevaar voor contaminatie en schijnverbanden vermeden wordt.

Welke realiteit moeten we ons voorstellen bij het, na vele bewerkingen tot stand gekomen, statistische begrip werkloosheid? In hoeverre spoort dit met welke maatschappelijke realiteit?

Zoals de problematiek van de arbeidsdeelmarkten van grote betekenis is voor de economische analyse van de arbeidsmarkt, kunnen we (naar aanleiding van studies als van Valkenburg en Van Voorden) veronderstellen dat er voor sociologische analyse niet 'een' werkloosheidsprobleem is, maar verschillende 'werkloosheidsdeelproblemen', die kunnen verschillen al naar de condities die met het werkloos-zijn samengaan. Terwijl echter met de groei van de werkloosheid het probleem van de arbeidsdeelmarkten meer en meer wordt overvleugeld door een kwantitatief werkgelegenheidstekort<sup>27</sup>, zou de problematiek van de 'werkloosheidsdeelproblemen' wel eens van groeiende betekenis kunnen zijn. Terwijl de economische betekenis van het verschijnsel werkloosheid hoofdzakelijk verandert met het aantal werklozen, verandert de maatschappelijke betekenis van het verschijnsel werkloosheid met kenmerken van de leden van de samenleving en hun sociale omgeving. In de grote-stadswerkloosheid zijn dat de woonomgeving, met de daar vigerende normen, waarden en gedragspatronen, met daarnaast de opleiding, de duur van de werkloosheid en de secundaire arbeidsmarkt.

*Werkloosheidsdeelp Problemen.* Wanneer men werkloos-zijn als maatschappelijk verschijnsel wil bestuderen heeft men andere analyse-eenheden nodig dan wanneer men het als economisch verschijnsel bestudeert. Door de dominante economisch-beleidsmatige kijk op werkloosheid is er relatief weinig inzicht welke analyse-eenheden op welke wijze van belang zijn voor een analyse van het maatschappelijke verschijnsel. Men kan hiernaar zoeken door zich te concentreren op empirisch belangrijke sociale groeperingen of geografische gebieden, men kan er ook naar zoeken door het nader definiëren van condities waaronder men uitspraken over het werkloos zijn van belang acht voor theoretische reikwijdte en geldigheid. Zulke condities kunnen ook liggen in een nadere afbakening van homogene populaties op basis waarvan men analyseert.

Er zijn vele mogelijkheden om de pluriforme werkloze populatie te onderscheiden naar meer homogene deelpopulaties. Van Wezel<sup>28</sup> probeerde de beleving van voor- en nadelen van werkloosheid (onder andere als indicator voor arbeidsbereidheid) meer betekenis te geven door een onderscheid naar sociale laag. Men kan zich ook indenken dat het belangrijk kan zijn het werkloos-zijn te relateren aan de 'survivalsituatie': is men voor zijn inkomen afhankelijk van werk of een werkloosheidsuitkering of is men daarvan 'verzekerd' door een andere uitkeringsvorm of inkomsten van een partner. Welke betekenis hebben de situaties waardoor de opvattingen in de samenleving leiden tot verschillende definities van werkloos-zijn? Ook kunnen we ons afvragen of het werkloos-zijn in verschillende beroepscategorieën een verschillende betekenis heeft, bijvoorbeeld onder invloed van kansen om werk te vinden in dat beroep of omdat regelmatig terugkerende werkloosheid niet ongewoon is. Hoe belangrijk is de gezinssituatie? Hierbij moet niet alleen gekeken worden of er sprake is van een volledig, een gebroken of geen gezin, maar ook naar de aanwezigheid van meerdere werkloze gezinsleden en de positie van die gezinsleden in het gezin. Nieuwenburg<sup>29</sup> vond in de gezinnen van WAO'ers relatief veel dubbele deprivatie. Er zijn aanwijzingen dat dit bij werklozen ook het geval kan zijn<sup>30</sup>.

Tenslotte bestaat er in het geheel geen duidelijkheid over de betekenis van de mate van vrijwilligheid van het ontslag en de daarop volgende werkloosheid. Hiermee wordt niet de alleen formele vrijwilligheid bedoeld (zoals het zich onder pressie akkoord verklaren), maar ook de werkelijke vrijwilligheid. Ook is er weinig bekend over de betekenis van de frequentie waarmee mensen werkloos-zijn. Meems<sup>31</sup> vond bij onderzoek bij een bedrijfsgeneeskundige dienst dat mensen die eerder werkloos geweest waren veel sterker reageerden op ontslagdreiging dan mensen die dit nog niet hadden meegemaakt. In het Leidse onderzoek hielden de frequentie, duur of recentheid van eerdere werkloosheid, evenals de vrijwilligheid ervan (hoewel slechts *gedeeltelijk*) verband met een kenmerk dat zelden naar voren komt: maatschappelijke deviantie. Dit kenmerk bleek sterk samen te hangen met zowel de probleembeleving van het werkloos-zijn als de

gezondheid en het welbevinden en kon soms zelfs door respondenten zelf (met enige trots) worden aangegeven.

Behalve het kennen van *factoren* die de betekenis van het werkloos-zijn *beïnvloeden*, is het tenslotte ook nodig te weten wat de centrale kenmerken zijn van het werkloos-zijn.

#### 4. Werkloos-zijn als gebeurtenis

Formeel-sociologisch is werkloos-zijn te beschouwen als een positie of status, waarbij een rol hoort. Vele werklozen hebben echter meer het gevoel dat zij in die tijd hun (beroeps)positie niet kunnen bekleden<sup>16</sup>. Werkloos-zijn zal dan ook in vele gevallen beter beschouwd kunnen worden als een levensgebeurtenis (dat is ook zeer gebruikelijk in de 'life-event' literatuur). Als een dergelijke gebeurtenis echter lang gaat duren en een min of meer 'permanent' karakter aanneemt, kan het er op den duur toe leiden dat men het werkloos-zijn gaat beschouwen als de centrale dimensie van zijn (sociologische) positie of status. We weten echter niet hoe en wanneer deze overgang zich voltrekt, noch bij hoeveel werklozen dit voorkomt. Evenmin weten we of er mensen zijn die, nadat zij de school verlaten, nooit aan het werk komen.

*Veranderende betekenis.* Een van de meest *kenmerkende* eigenschappen van het werkloos-zijn en waarin het zich bijvoorbeeld *onderscheidt* van het WAO'er en het gepensioneerd zijn, is het feit dat men belandt in een tijdelijk bestaan. Het is een bestaan waaraan men, door onder andere arbeidsethos, rolverwachtingen en formele sollicitatieplicht, geen nieuwe betekenis mag (en veelal kan) toekennen, tenzij een negatieve. Als men niet werkt zonder een 'geldige' reden daarvoor, zoals een ander type uitkering, ziekte, huisvrouwschap of buitengewone rijkdom, dient men zijn bestaan te richten op werk, hetzij als nieuwkomer omdat men een opleiding af heeft, hetzij als iemand die dient terug te keren naar een rol vergelijkbaar met die van voor de werkloosheid. Omdat het merendeel van de werklozen niet weet wanneer zij daarin zullen slagen, is het tevens een *tijdelijk bestaan van onbekende duur*.

In het Leidse onderzoek werd zowel bij veel werkloze mannen en hun partners als bij werkloze vrouwen, gevonden dat zij niet meer in staat waren zich een toekomstbeeld te vormen. Hun leven vond als het ware plaats buiten een tijdsperspectief.

De betekenis van het werkloos-zijn *kon* in de tijd *veranderen*. Mensen die aanvankelijk het werkloos-zijn niet als zo bedreigend ervoeren, konden het naarmate het voortduurde toch meer en meer als betekenisloos, negatief en uitzichtloos gaan beschouwen. Anderen leerden er langzamerhand gevoelsmatig beter mee omgaan. Voor de sociale omgeving of instanties kunnen zulke verande-

ringen normatief meer of minder acceptabel zijn. Van de werkloze mannen in Leiden zag een klein deel kans na verloop van tijd een toekomstperspectief te herwinnen, door een maatschappelijk deviante identiteit op te bouwen die ongeveer dezelfde functies heeft als de beroepsidentiteit voor werkenden.

## 5. Samenvatting en conclusies

De wijze waarop werkloosheid wordt geconcipeerd is vooral gekleurd door de economisch problematische kanten ervan. Dit beïnvloedt de definitie van wie tot de werklozen gerekend wordt; het beïnvloedt ook de analyse van werkloosheid als sociaal verschijnsel en de analyse van de betekenis van het werkloos-zijn voor de betrokkenen. Veelal wordt zelfs nauwelijks onderscheid gemaakt tussen deze aspecten. Streven naar zorgvuldig afbakenen van deze begrippen kan echter van grote betekenis zijn voor verdere informatieverwerving. Werkloosheid en werkloos-zijn zijn geen stabiele verschijnselen, noch kwalitatief (kwaliteit van het bestaan) noch kwantitatief (aantallen werklozen). Dit hoeft niet alleen economische betekenis te hebben, dat lijkt zelfs onwaarschijnlijk. Er is echter zo goed als niets bekend over de maatschappelijke betekenis van het werkloos-zijn, bijvoorbeeld over de invloed op waarden en normen, op gedrags- en interactiepatronen. Evenmin is er veel bekend over de betekenis en mate waarin werkloos-zijn voor individuen samenleving acceptabel kunnen zijn. De weinige gegevens duiden *niet* op een grotere maatschappelijke acceptatie, noch betere individuele verwerkingsmogelijkheden, naarmate het aantal werklozen in de samenleving stijgt. Er zijn wel enkele aanwijzingen voor verandering van normen, waarden en gedragspatronen wanneer de werkloosheid groter is onder een sociaal af te bakenen groepering, zoals een wijk, doch niet wanneer deze stijgt onder een statische categorie, zoals bijvoorbeeld een beroeps- of leeftijdscategorie.

Het is, hoewel doorgaans onderschat, van evenveel belang om 'de' werklozen te kunnen onderscheiden in relevante deelpopulaties als om variabelen op te sporen die relevant zijn voor het ontdekken van samenhangen. Om verklarend sociaal-wetenschappelijk onderzoek goed te kunnen uitvoeren zal vooralsnog beschrijvend en 'voor'-onderzoek nodig zijn, waarbij de traditionele analysekaders en de tot nu toe dominerende administratieve en economische beleidsgerichte denkwijzen worden onderscheiden van voor het onderzoeksdoel relevante analysekaders en denkwijzen.

## Noten

i. Zo'n telregel kon zowel letterlijk 'een wijze van tellen' zijn, als wel zijn ontstaan door een nieuwe definitie van werkloosheid: a. tot juli 1970 werden óók gehuwde vrouwen die minder dan 30 uur wilden werken meegeteld; b. in januari 1976 veroorzaakte de overgang naar geautomatiseerde registratie (ISVA-systeem) een daling van een paar duizend werklo-

zen; c. tot 1977 werden voor de berekening van het officiële werkloosheidscijfer zowel de wijze van berekening van het Ministerie van Sociale Zaken, als ook de zogenaamde GAR-cijfers (Geregistreerde Arbeids Reserve) gehanteerd; toen deze verdwenen, verdwenen uit de categorie werklozen degenen die door het GAB waren bemiddeld naar 'aanvullende werken' en de 'tijdelijke WSW'ers'; d. in 1978 werd de 'full-time' grens verlaagd van 30 naar 25 uur; e. vanaf januari 1983 werd de full-time grens verlaagd naar 20 uur en werden met name bovendien enkele categorieën 'niet-geschikten' en 'niet-beschikbaar geachten' meegeteld.

ii. Deze beschikking kwam in 1968 voor het eerst tot stand en regelt, al naar de leeftijd en het thuiswonend of uitwonend zijn, wie van de arbeidsmarkt afhankelijk is, en derhave in aanmerking komt voor een RWW-uitkering als hij/zij ingeschreven is bij het GAB. Deze regeling is veranderd in 1977, in 1981 en 1982.

iii. Van Straaten, van het Districtsbureau van de Arbeidsvoorziening Zuid-Holland, schat op basis van de handicapcodering in het ISVA dat er zo'n 25.000 personen met een WAO-uitkering ingeschreven staan als werklozen. Gezien de administratieve handelingen die nodig zijn voor een complete registratie kan deze schatting te laag zijn uitgevallen. Ook geeft de handicapcode niet zonder meer het aantal WAO'ers aan.

iv. Voor dit onderzoek werden 11 werkloze mannen, hun 9 partners en 11 werkloze vrouwen geïnterviewd. Zij waren tussen de 30 en 50 jaar oud, gehuwd of gehuwd geweest en zochten werk in de administratieve sector. Zij zijn vergeleken met een match-groep van werkende mannen en vrouwen, wier antwoorden echter niet zijn inbegrepen in de hier gepresenteerde gegevens. In die gegevens zijn wel inbegrepen antwoorden uit de gemotiveerde non-respons op het onderzoek (19 werklozen).

v. De interpretatie van Vissers dat het speciaal gehuwde vrouwen betreft is door hem niet beargumenteerd. In publikaties van het Ministerie van Sociale Zaken, waar eveneens op de hogere vrouwenwerkloosheid gewezen wordt, ontbreekt het predicaat 'gehuwd'.

vi. Op de totale Nederlandse bevolking blijft slechts zo'n 3 à 4% van de mannen ongehuwd. In een tweede fase van het veldwerk werd ook voor het gewest Haarlem onder kantoor mannen een extreem hoog percentage ongehuwden gevonden. In die stad zijn tevens gegevens geanalyseerd van de werklozen in de metaalsector. Voor deze beroepscategorie werd dit verschijnsel niet gevonden.

vii. Bedoeld worden analyse-eenheden zoals gehanteerd door bijvoorbeeld CBS en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, die centraal de belangrijkste gegevens verzamelen die onderzoekers hanteren. Van Voorden definieert deze term niet. Uit zijn voorbeelden kan men opmaken dat het zowel populatie-categorieën (onderzoekseenheden) betreft als statistische constructies of configuraties van kenmerken die gekozen zijn als manipulatie-eenheid voor categorieën waaraan men beschrijverwijs karakteristieken relateert.

## Literatuur

1. Spruit, I. P., Unemployment, the unemployed and health; and analysis of the Dutch situation, in: John, J., Schwefel, D., Zöllner, H. (eds.) *Influence of economic instability on health*. Springer, Heidelberg, New York 1983, pp. 387-426.
2. Philipsen, H., *Steekproeven*. Leiden 1969.
3. Philipsen, H., *op. cit.*, p. 17.
4. Philipsen, H., *op. cit.*, p. 19.
5. Philipsen, H., De voorwaardelijkheid van algemene uitspraken toegelicht aan de

---

## I. P. Spruit Definities van werkloosheid

- samenhang tussen werkvoldoening en afwezigheid wegens ziekte, *Sociologische Gids*, 17, 1970, pp.320-332.
6. Hamaker, H. G., Over werkloosheid, bespreking van enige recente literatuur, *Sociologische Gids*, 20, 1973, pp. 369-385.
  7. Hamaker, H. G., *op. cit.*, p. 381 (cursivering Spruit).
  8. Philipsen, H., Huisarts en wetenschap, of hoe wordt het 'loeren en oudehoeren' vervangen door 'gissen en missen', ook in de huisartsgeneeskunde, in: *Huisarts en sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. NHI, Utrecht 1973.
  9. Houben, P. P. J., Ervaringen en oriëntaties van werklozen, *M & O*, 26, 1972, pp. 284-394.
  10. Citaat van Houben, aangehaald in Hamaker, *op. cit.*, p. 379 (cursivering Spruit).
  11. Schuitemaker, R., *Vroegrijp voor de WW, Jeugdwerkloosheid, inzicht en uitweg*. WBS-cahier Wiardi Beckman Stichting. Kluwer, Deventer 1981.
  12. OECD, *Definitions of registered unemployed*. 1982.
  13. *WAO en werkgelegenheid; een discussie over een recente schatting van 'verborgen werkloosheid' in de WAO*. CCOZ-forumreeks, Amsterdam 1980.
  14. Snelting, G. J. L., Enkele recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. *SMA*, 36, 1981, pp. 882-887.
  15. *Rapportage arbeidsmarkt 1982*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, september 1982.
  16. Spruit, I. P., *Unemployment, employment and health*. Diss. Leiden 1983.
  17. Vissers, A. M. C., Werkgelegenheid, werkloosheid en arbeidsmarktgedrag in de jaren '80, *SMA*, 36, 1981, pp. 210-218. Citaat op p. 215-216.
  18. Een voorbeeld is: Nentjens, A., Typen van werkloosheid, *ESB*, 9-9-1972, pp. 750-753. Gevolgd door een discussie van Van Duijn, J. J., Het niet-conjuncturele arbeidsoverschot, *ESB*, 29-11-1972, pp. 1139-1140 en De Galan, C., Typologie van werkloosheid, *ESB*, 29-11-1972, p. 1138. Een ander voorbeeld is H. G. Hamakers boekbespreking van: Hartog, J., Tussen vraag en aanbod, *Sociologische Gids*, 29, 1982, pp. 177-178.
  19. Snelting, G. J. L., *op. cit.*, p. 883.
  20. Voorden, W. van, Grote-stadswerkloosheid; miskend en misdeeld, *ESB*, 5-8-1981, pp. 751-754.
  21. *Jeugdwerkloosheid: Achtergronden en mogelijke ontwikkeling*. SCP-cahier no. 20. Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk 1980, p. 3.
  22. Sociaal Cultureel Planbureau, *op. cit.*, p. 4.
  23. Voorden, W. van, *op. cit.*, p. 751.
  24. Voorden, W. van, *op. cit.*, p. 752.
  25. Valkenburg, F. C., *Stedelijke arbeidsmarkt*. I. V. A. Tilburg, 1980.
  26. Poel, M. van der, *Welzijn zonder werk*. Instituut Sociale Geneeskunde, RU Leiden, 1983.
  27. *Jaarverslag Arbeidsvoorziening 1981*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, augustus 1982.
  28. Wezel, J. M. van, Sociale laag en beleving van werkloosheid, *Sociale Wetenschappen*, 15, 1972, pp. 178-195.
  29. Nieuwenberg, C. K. F., Siegers, J. J., Arbeidsongeschiktheid bij gehuwden, *ESB*, 66, 22 juli 1981, pp. 700-703.
  30. *Jeugdwerkloosheid is anders in de grote steden*. SMO Berichten, Stichting Maatschappij Onderneming, 8 (2) 1982, p. 1, p. 12-13.
  31. Meems, A., Een onderzoek naar de effecten van een dreigende bedrijfssluiting, *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 59, 1981, pp. 565-571.